

gönderilen hocalarla başladığı söylenebilir. XVII. yüzyıldan sonra kız çocukları, uzun süren saz öğrenimleri ve büyük formda sözlü eserlerin meşki için hocaların evlerine gönderilmeye başlanmıştır. II. Mahmud döneminde Enderun'un itibarını kaybetmesiyle zayıflayan Türk müsikisi-saray münasebetlerindeki bu olumsuzluk konaklara da yansımış, neticede saray ve konaklardaki müsiki toplantıları yerini evlerdeki toplantılara ve son dönemlerde halkın kurduğu müsiki cemiyetlerine bırakmıştır. Bu tür toplantıların düzenli ve uzun süreli olmasında ev sahibinin kişiliği önemli rol oynamıştır. Tanzimat'tan sonra İstanbul'da konaklarında müsiki toplantıları tertip edenler arasında nota koleksiyoncusu Yessârîzâde Necib Ahmed Paşa, Edhem Paşa, Yanyalı Mustafa Paşa, Mahmud Celâleddin Paşa, Müşir Şâkir Paşa, Ahmed Midhat Efendi, Bakırcılar'daki konağından düzenlediği müsiki toplantıları daha sonra oğlu İbnülemin Mahmud Kemal tarafından sürdürülerek Mehmed Emin Paşa enmeshurlarıdır. Ayrıca Enderûnî Ali Bey, Bolâhenk Nûri Bey, Hacı Kirâmî Efendi, Musullu Hâfız Osman Dede Efendi, Leylâ Saz, Şeyh Müştakzâde Edhem Efendi evlerinde ve açlıklar meşkhânelerde verdikleri derslerle dönemin pek çok müsikisine yetişmesine katkı sağlamıştır. Bu özel meşkhânelere XX. yüzyılın başlarından itibaren İstanbul'da hem eğitim hem konser amaçlı olarak kurulan bazı cemiyeler ilâve edilmelidir. Dârülmüsîki-i Osmânnî, Dârütta'lîm-i Mûsîki, Dârülfeyz-i Mûsîki, Şark Mûsîki Cemiyeti, Gülsen-i Mûsîki, Terakki-i Mûsîki Cemiyeti bunlardan birkaçıdır. Aynı dönemlerde Ankara, İzmir ve Eskişehir'de kurulan müsiki cemiyetlerini sonraları İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli merkezlerinde açılan dernekler takip etmiştir.

Loncalar. Saray veya tekke gibi herhangi bir kuruluşla bağlantısı olmayan hânenede ve sâzendeler esnaf sayilarak diğer esnaf grupları gibi lonca teşkilatlarına bağlanmış, burada da üstat-çırak yöntemi devam ettirilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Türk müsikisi ve tarihiyle ilgili eserlerin çoğu Osmani dönemi dolaylı olarak söz konusu edilmektedir. Bu sebeple aşağıdaki bibliyografyada sadece konuya doğrudan ilgili çalışmalarla yer verilmiştir. Sadettin Nûzhet Ergun, *Türk Mûsîki Antolojisi*, İstanbul 1942-43, I-II; Uzunçarsılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 610-611; a.mlf., "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Mûsîki Hayatı", *TTK Belleten*, XLI/161 (1977), s. 79-113; Nuri Özcan, *Onsekizinci Asırda Osmanlılar'da Dinî Mûsîki* (doktora tezi, 1982), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., "XV ve XVI. Yüzyıllarda Türk Dünyası

sı'nda Mûsîki", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, İstanbul 1997, s. 471-484; a.mlf., "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılar'da Dinî Mûsîki", *Osmanlı*, Ankara 1999, X, 722-734; a.mlf., "İstanbul Tekkelerinde Mûsîki", *İstanbul*, sy. 45, İstanbul 2003, s. 75-77; a.mlf., "Meşk", *DIA*, XXIX, 374-375; a.mlf., "Osmanlılar'da Mûsîki", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, III, 207-277; a.mlf. - Yalcın Çetinkaya, "Mûsîki", *DIA*, XXXI, 259-260; Nuri Özcan - Walter Feldman, "İstanbul", a.e., XXIII, 271-275; W. Feldman, *Music of the Ottoman Court*, Berlin 1996; Yılmaz Özturna, *Türk Mûsîki'si: Teknik ve Tarih*, İstanbul 1987, s. 66-67; Yalcın Tura, *Türk Mûsîki'sinin Meşeleleri*, İstanbul 1988; Cem Behar, *Zaman, Mekân, Mûsîki*, İstanbul 1993, s. 1-82; Cinuçen Tanrıkorur, "Osmanlı Mûsîki", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (haz. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1998, II, 493-530; Ersu Pekin, "Kuram, Çalgı ve Mûsîki", *Osmanlı Uygurlığı* (haz. Halil İnalçık - Günsel Renda), Ankara 2003, II, 1009-1045; *Tarihsel Süreç İçinde Klasik Türk Mûsîki*, Ankara 2005; Bülent Aksoy, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mûsîki ve Batılılaşma", *TCTA*, V, 1212-1236; Haydar Sanal, "Batılılaşma (Mûsîki)", *DIA*, V, 182-184; E. Neubauer, "Mûsîki Hayatı", *DBlst.A*, V, 523-525; Alâeddin Yavaşça, "Mûsîki Hayatı", a.e., V, 527-531.

Nuri Özcan

tur. Yoğun bir imar hareketinin görüldüğü bu dönemde çok sayıda eser yapılmıştır. Şehir merkezindeki yapılarla su tesisleri, Rumeli ve hac yolu güzergâhlarında inşa edilen menzil külliyesi bu devrin önemli imar faaliyetleridir. Sinan Sonrası Klasik Dönem (1588-1703). Mimar Sinan'ın yetiştirdiği mimarlarca sürdürulen imar faaliyetlerinde fazla bir yenilik söz konusu değildir, hatta Sinan devrine göre duraklama görülür. Büyük külliye yapımı azalmış, daha çok medrese merkezli küçük külliye inşa edilmiştir. Bu devrin ilk üç mimarı Dâvud Ağa, Dalış Ahmed Ağa ve Sedefkâr Mehmed Ağa'dır. Kasım Ağa, Meremmetçi Mustafa Ağa ve Hüseyin Ağa bu dönemin diğer ünlü mimarlarıdır.

c) Yabancı Etkiler Dönemi (XVIII ve XIX. yüzyıllar). Bu döneme beş ana başlık altında incelemek mümkündür. Lâle Devri (1703-1730). Klasik mimaride oturmuş olan nisbetlerin değişime başladığı bu devirde önemli meydan çeşmeleri ve sebilleri yapılmış, süslemede Osmanlı sanatının özellilikleri içinde yoğun olarak özümsenen motifler tercih edilmiştir. XVI. yüzyılın naturalist çiçekleriyle kaynaştırılan Hint etkili, vazodan çıkan çiçek demetlerinin yanında meye dolu kâse ve tabakların süslemede yaygın biçimde kullanıldığı görülmektedir. Özellikle çeşme ve sebillerde taş işçiliğinde ele alınan bu süslemelerin motiflerindeki kabarıklık dikkat çekicidir. Kayserili Mehmed Ağa bu dönemin önemli mimarıdır. Barok Dönemi (1730-1810). Bu dönemde mimari ve süslemede Batı'dan gelen yeni formlar giderek ağırlığını hissetti, yüzeyin ortasına doğru Nuruosmaniye örneğiyile bu etkiler her yönyle kabul görmüştür. Mimaride oval formlara yönelme, yuvarlak kemer, mukarnasın yerini iç bükey/dış bükey dalgaların alması, süslemede "C" ve "S" kıvrımlarının kullanımı dönemin belirgin uygulamalarıdır. 1741 yılına kadar görevini sürdürün, Lâle Devri'nin başşimamı Kayserili Mehmed Ağa'dan başka el-Hac Kara Ahmed Ağa, Mehmed Tâhir Ağa, Hâfız İbrâhim Ağa, Mehmed Ârif Ağa, Ahmed Nûrullah Ağa, İbrâhim Kârmî, Mustafa Ağa ve Mehmed Emin Ağa bu devrin önemli mimarlarıdır. Ampir (Empire) Dönemi (1810-1860). Camilerdeki pencelerin çok büyük ele alınmasının dışında bu dönemde mimaride bir yenilik yoktur. Barok dönemindeki hareketli yüzeylerin terkedilerek daha sağlam görünüşlü sade cephe tasarımlarının yapıldığı görülmektedir. Bazı yapılarda barok-empire özellikleri bir arada kullanılmıştır. Mehmed Emin Ağa, Ali Rızâ Bey, Mehmed Râsim

Ağa, Kırımlı Mahmud, Seyyid Abdülhalim Efendi ve Mühendis Abdülhalim Efendi dönemin önemli mimarları arasındadır. Eklektik Üslûp Dönemi (1860-1900). Oryantalist yaklaşımla farklı üslûpların bir araya getirildiği bu dönemde aynı yapıda Batı'dan, Mağrib'den veya klasik dönemden izleri bir arada görmek mümkündür. Bu yıllarda barok-empire karışımı yapıların yanı sıra Avrupa neo-klasigi çizgisinde de yapılar inşa edilmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki mimari faaliyetlerde Balyan ailesi öne çıkmış, yüzyılın sonlarına doğru çok sayıda Batılı mimar ülkeye gelmeye başlamıştır. Yeni Sanat (art nouveau) Üslûbu. XIX. yüzyılın sonunda bütün Avrupa'yı etkisi altına alan yeni sanat üslûbu, II. Abdülhamid devrinin sonlarına doğru İtalyan mimarı Raimondo D'Aronco ile başlamış, bugün yıkılmış olan Karaköy Mescidi, Beşiktaş Serencebey'deki Şeyh Zâfir Külliyesi, Beyoğlu'ndaki Botter Apartmanı ile kendini göstermiştir. Bunların yanı sıra Yıldız Sarayı'nın bazı bölümlerinde, XX. yüzyılın başlarına ait apartmanlarla ahşap köşklerde bu sanatın izleri görülür. Daha çok süsleme sanatıyla sınırlı kalan yeni sanat İstanbul'daki uygulamalarında Batı'daki örneklerde rastlanan insan tasvirlerine yer verilmemiştir.

d) Yeni Klasik Dönem. Avrupa'nın neo-klasik üslûbu karşısında 1890 ve sonrasında millî mimari arayışları başlamış, Mimar Kemâleddin, Mimar Vedat ve Mimar Muzaffer'in çabaları ile önemli projeler gerçekleştirilmiştir. Bu mimarların eserlerinde Selçuklu ve Osmanlı mimarisinden bazı öğelerin seçilerek kullanıldığı görülür. Bu da yapıların plandan çok cephe tasarımlarıyla şehre katkılarının öne çıkmasını sağlamıştır.

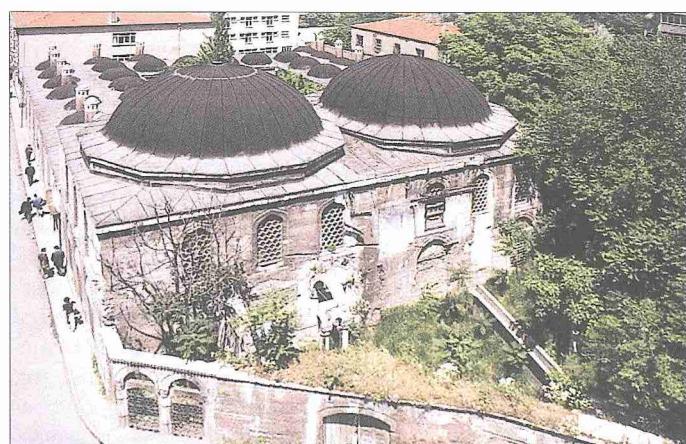
Teşkilât. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XVI. yüzyılın başlarına kadar geçen süre içinde mimarların nasıl bir teşkilât

içinde olduğu bilinmemekle birlikte bunların Selçuklu ve Beylikler devrindeki gibi belirli bir teşkilât içinde hareket ettikleri muhakkaktır. Özellikle erken dönemde yoğun imar faaliyetlerine sahne olan Bursa ve Edirne'de geniş bir mimar ve usta kadrosu bulunduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra ülkedeki bütün mimari faaliyetleri yürütmem üzere Mi'mârân-ı Hâssa Ocağı kurulmuştur. Kuruluş tarihi tam olarak belli olmayan, ancak XVI. yüzyılın başlarından itibaren örgütü bir şekilde var olduğu anlaşılan bu ocağın Fâtih Sultan Mehmed veya Bayezid devrindeki yeni yapılanma sırasında kurulduğu söyleyenbilir. Saray teşkilâti içerisinde yer alan Mi'mârân-ı Hâssa Ocağı'nın başında sermi'mârân-ı hâssa unvanı ile bir mimarbaşı bulunmaktadır. Mimar ağa veya Hassa mimarbaşı olarak da anılan mimarbaşının idaresinde sayıları zamanla değişen mimarlarla, mimarlığın çeşitli alanlarında yetişmiş çok sayıda ustâ mevcuttu. Hassa Mimarları Ocağı öncekileri Topkapı Sarayı'nda Yalı Köşkü'nü, ardından Sepetçiler Kasrı'nı kullanmıştır. Merkezde mimarbaşının dışında ikinci mimar, hassa mimarları, mimar kethüdâları, mimar kâtipleri, suyolu nâzırı, sefer mimarları, Tersâne-i Âmire mimarları, köprü ve kale mimarları bulunmaktaydı. Geniş bir coğrafyaya yayılan imparatorluğun taşradaki imar faaliyetlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için buralarda imar meclisleri oluşturulmuş, ayrıca eyalet ve şehir mimarları görevlendirilmiştir. Hassa Mimarları Ocağı'nda minareciler, mermicerler, taşçılar, sivacılar, neccârlar, nakkaşlar gibi ustaların dışında gerektiği zamanlarda teşkilâta dahil edilen duvarçı, taş yontucu, çırıkçı, kireççi, bıçıcı, lağımcı, demirci, camci, kerpiççi ve kursuncu gibi ustalar da istihdam edilmekteydi. Mimarların İstanbul Vefa'da Mimarbaşı Kârhanesi denen atölyeleriyle Şehremini Yayla'da bir

mimar karşısının varlığı bilinmektedir. Mimarbaşılar, günümüzün bayındırık bakanları ve bazan belediye başkanlarının görevlerine benzer görevler üstlenmişlerdi. İnşa ve tamirler için gerekli olan malzemenin sağlanması, satın alınması, harcamaların yapılması ve ücretlerin ödenmesiyle muhasebe gibi işlemler şehreminin görevi olup keşif, plan ve inşa işleri mimarbaşı tarafından yürütülmektedir. Mi'mârân-ı Hâssa Ocağı 1831 yılında lağvedilip yerine Ebniye-i Hâssa Müdürlüğü, Topkapı Sarayı'ndaki Tamirat Ambarı'nın yerine de Ebniye-i Mirîyye Tamirat Müdürlüğü kurulmuştur. Ebniye-i Hâssa Müdürlüğü'nün adı 1849'da Ebniye-i Hâssa Muavinliği'ne çevrilerek Umûr-ı Ticâret ve Nâfia Nezâreti'ne bağlanmış, 1852'de bu muavinlik de kaldırılmıştır. Ebniye-i Mirîyye Tamirat Müdürlüğü 1861 yılına kadar görevini sürdürmüştür ve bu tarihten sonra Ebniye-i Seniyye idaresi adını almıştır. 1838 yılından itibaren görev yapan Evkaf Tamirat Müdürlüğü 1861 yılı sonunda Evkaf Nezâreti İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü adını almış, 1919'da yerini Hey'et-i Fenîyye adıyla kurulan birime bırakmıştır.

Yapı Tipleri. Osmanlı mimari eserleri ya tek başlarına ya da birkaç farklı fonksiyona sahip yapılardan oluşan külliyeler şeklinde inşa edilmiştir. Külliyeyi oluşturan binalar tek tek ele alındığında her birinin tipolojik olarak bir gelişim süreci gösterdiği görülmektedir.

Küllieler. Bulundukları konuma göre simetrik veya dağınik yerleşim gösteren küllielerin topografyaya en uygun şekilde yapılması gereklidir. Erken döneme ait Bursa Hudâvendigâr Yıldırım, Yeşil ve Murâdiye küllieleri dağınik bir yerleşim düzene sahiptir. İstanbul'da fetihten sonra hızlı bir imar faaliyetine girişilmiştir. Şehirde yapılan ilk büyük külliye olan Fâtih Külliyesi (1463-1470) simetrik yerleşime sahip olup kapladığı alan ve bünyesindeki yapılarla bütün Osmanlı küllielerinin en büyüğüdür. Fâtih Külliyesi ile külliye mimarisinde doruk noktasına ulaşmıştır. Meriç nehri kuyusunda yer alan Edirne Beyazıt Külliyesi simetrik bir düzene, İstanbul Beyazıt Külliyesi geniş alana yayılan dağınik bir yerleşime sahiptir. Sinan devrinde inşa edilen küllielerde çeşitli uygulamalar görülmektedir. Süleymaniye Külliyesi ile Kadırga Sokullu, Eyüp Zal Mahmud Paşa, Üsküdar Atik Vâlide Sultan ve Şemsî Paşa külliyeleri başarılı birer şehircilik örneği olarak dikkat çekmektedir. İstanbul'da XVII. yüzyılda iki büyük külliye inşa edilmiştir. Bundan ilki Sultan Ahmed Külliyesi, diğeri

Ekmekçizâde Ahmed Paşa Külliyesi

Yenicami Külliyesi'dir. Üsküdar Yeni Vâlide, Hekimoğlu Ali Paşa, Nuruosmaniye, Lâleli, Ayazma ve Beylerbeyi Külliyeleri XVIII. yüzyılda yapılan diğer külliyelerdir. Selimiye, Altunizâde İsmâîl Zühđü Paşa ve Pertevniyal Vâlide Sultan külliyeleri XIX. yüzyıl eserleridir. İstanbul'da ilk külliyeler şehrin görüntüsüne hâkim geniş ve yüksek alanlarda inşa edilmiş, sonraki dönemlerde küçülen arsa parçaları sebebiyle daha düz yerlerde yapılmış ve şehir görüntüsünde fazlaca yer almamıştır. Şehir dışında, özellikle İstanbul-Edirne ve İstanbul-Hicaz gibi önemli yollar üzerinde yapılan külliylere menzil külliyesi adı verilmektedir. XVI. yüzyılda İstanbul-Edirne arasında Mimar Sinan tarafından inşa edilen Kanûnî Süleyman (Büyükçekmece), Cedit Ali Paşa (Babaske) ve Sokullu (Lüleburgaz ve Havsa) menzil külliyeleri mimari gelişim açısından önemlidir. Bu yüzyılda Anadolu'da yapılan menzil külliyelerinden Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi Sinan öncesi döneme aittir. Daha sonra Karapınar'da Sultan Selim, Payas'ta Sokullu, İlgin'da Lala Mustafa Paşa külliyeleri inşa edilmiş, XVII-XVIII. yüzyıllar içinde de bu tür külliyelerin yapılmış devam etmiştir. Ulukışla ve Kuşadası'ndaki Öküz Mehmed Paşa, İncesu'daki Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Hatay Karamurt'taki Moralî Damad Hasan Paşa külliyeleri de önemli menzil külliyelerindendir. Ayrıca Nevşehir'de Damad İbrâhim Paşa, Aydın Cihanoğlu, Yozgat Çapanoğlu, Gülsêhir Karavezir ve Kütahya Molla Bey külliyeleri Anadolu'daki diğer önemli şehir külliyeleridir.

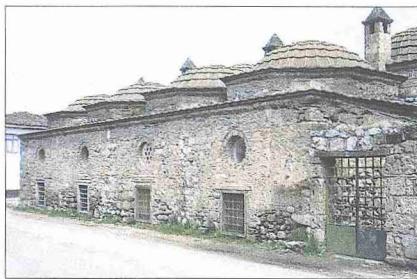
Tekkeler. Yerleşim düzene göre tekkeler açık avlulu revaklı medrese ve ortak avlulu cami-medrese şeması şeklinde yapılmış olan tekkeler, mescid-tevhidhâne ve türbenin birlikte tasarlandığı tekkeler, ev-tekkeler ve karmaşık düzene sahip tekkeler şeklinde dört grupta tasnif edilebilir. Yönetici sınıfına mensup kişilerce inşa ettirilen ilk gruptaki tekkelerde cami aynı zamanda tevhidhâne olarak kullanılmıştır. Edirne Murâdiye, Ankara Hacı Bayrâm-ı Veli, Tire Yeşilimaret, İstanbul Şeyh Vefâ, Kastamonu Şa'bân-ı Veli, İstanbul Koca Mustafa Paşa, Eskişehir Kurşunlu, Saraybosna Gazi Hüsrev Bey, Ankara Cenâbî Ahmed Paşa, İstanbul Kadırga Sokullu, Piyâle Paşa ve Üsküdar Atik Vâlide Sultan külliyelerindeki tekkeler bu grupta değerlendirilmektedir. Bursa'da Geyikli Baba Zâviyesiyle İstanbul'da Seyyid Nizâm, Nûreddin Cerrâhî ve Hasırzâde tekkelerinde mescid-tevhidhâne ve türbe birlikte tasarlanmıştır. Osmanlı mimarisinde ev-tekkeler olarak gruplandırılan çok sayıda tekke vardır. Tasarımları ve cephe düzenleri yönünden inşa edildikleri bölgenin sivil mimari örnekleriyle yakın benzerlikleri bulunan bu tekkelerin çoğu XIX. yüzyılda yapılmış veya bu yüzyılda son şeklini almıştır. Yenikapı Mevlevîhânesi, Tophane'de Kâdirîhâne, Kasımpâşa Mevlevîhânesi dış görünüşleriyle ahşap konakları, Merdivenköy Şâhkulu Sultan Tekkesi Kâgir konakları, Durmuş Dede Tekkesi Boğaz'daki yalıları hatırlatan özellikler gösterir. Abdurrahman Şâmî, Helvâî Baba ve Aynî Ali Baba, Selâmi Efendi ve Keşfî Osman Efendi tekke-

leri iddiasız meskenleri hatırlatmaktadır. Mevlânâ, Haci Bektaş, Seyyid Battal Gazi gibi tekkeler ise karmaşık düzenleriyle farklı bir grup oluşturur.

Camiler. İznik Haci Özbek Camii'nde görülen kare planlı, tek kubbeli şema daha sonraki yıllarda yaygın biçimde kullanılmıştır. Bu plan Bursa Alâeddin Bey Camii'nde de görülmektedir. Bilecik Orhan Gazi Camii'nde kare planlı tek kubbeli yapıda mekânın dört yönde yanlara genişletilmesi mimaride önemli bir gelişmeye işaret etmektedir. Yine İznik'te erken devirde yapılan Yeşilcamî'de kare mekân kuzeveye doğru genişletilmiştir. Bu iki yapı yeni mekân arayışlarının daha erken devirde başladığını göstermesi açısından önemlidir. Aynı yıllarda Mudurnu'da inşa edilen Yıldırım Camii'nin 19,50 metreye varan kubbesi geniş kubbe denemelerinin erken dönemde başladığını göstermektedir. Eski Zağra'daki Hamza Bey Camii de 17,50 m. çapındaki kubbesiyle benzer özellikler taşımaktadır. İstanbul'da Fîruz Ağa, Edirne'de Lârî Çelebi, İstanbul'da Haseki, Elmalî'da Ömer Paşa camileriyle Üsküdar'da Çinili Cami, Ayazma, Nuruosmaniye, Nusretiye, Dolmabahçe, Ortaköy, Aksaray Pertevniyal Vâlide Sultan camileri tek kubbeli yapıların önemli örnekleridir. Çok fonksiyonlu, zâviyeli, tabhâneli, kanatlı, yan mekânlı, ters "T" planlı gibi değişik adlarla tanımlanan camilerin erken devirde itibaren birçok örneği bulunmaktadır. Bursa Orhan Gazi Camii ile başlayan gelişim yine Bursa'daki Hudâvendigâr, Yıldırım, Yeşil ve Murâdiye camilerinde devam etmiştir. Bursa dışında İznik'te Nilüfer Hatun İmareti ve Yâkub Çelebi Zâviyesi, Edirne'de Yıldırım ve Murâdiye, İstanbul'da Mahmud Paşa ve Aksaray Murad Paşa camileri bu tipin önemli erken örnekleridir. Edirne ve İstanbul Beyazıt camileriyle İstanbul'daki Sultan Selim Camii'nde ise tabhâne mekânları biraz farklı biçim ve boylarda uygulanmıştır. Çok kubbeli ulucami tipinin erken örneği 1386 tarihli Gelibolu Camii'nde görülmektedir. Bu şema Bursa Ulucamii'nde yirmi kubbe ile en olgun şeklini almıştır. Daha sonra Edirne Eskicami'de dokuz kubbeli olarak denenmiş olan bu şema, İstanbul Fatih'te Atik Ali Paşa ile Kasımpâşa'daki Piyâle Paşa camilerinde altı kubbeli olarak uygulanmıştır. XV. yüzyılda başlayıp XVI. yüzyıl ve sonrasında çeşitli uygulamaları görülen merkezi kubbeli yapılarda farklı mekânlarda değişik çözümler denenmiştir. Edirne Üç Şerefeli Cami merkezi kubbenin gelişimi açısından önemli bir uygula-

Osmanlı
mimarısında
çok kubbeli
ulucami
tipinin
örneklerinden
Eskicami –
Edirne

Açık avlulu medrese tipinin Osmanlı mimarisindeki en erken tarihi örneği olan Süleyman Paşa Medresesi – İznik

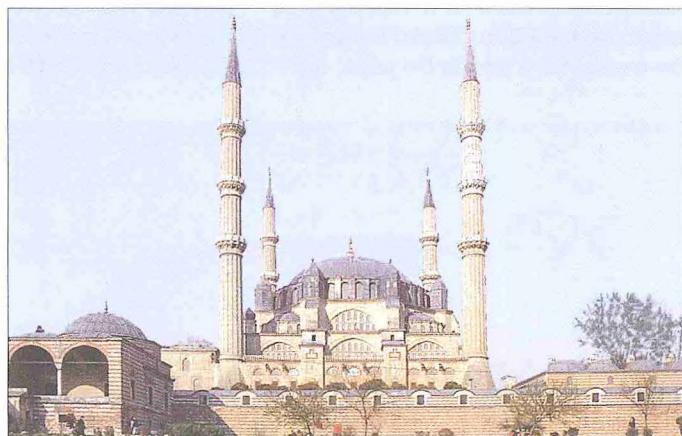
ma olarak dikkat çekmektedir. Yapıda enine gelişen bir alanda mihrap önünde altı destekle taşınan büyük bir kubbe yerleştirilmiştir. Bu uygulama daha sonra özellikle Mimar Sinan tarafından sıkça denenmiştir. Ayrıca Atina'da Fethiye Camii'nin, merkezi kubbenin dört yönde yarınlarla genişletilmesiyle oluşan şeması daha sonra başka eserlerde de tekrarlanmıştır. İstanbul fethinin ardından inşa edilen, ancak günümüze kadar gelmeyen ilk Fâtih Camii'nde kible yönünde bir yarınlarla denenmiş olması önemli bir gelişmedir. Benzer uygulamaya ilk Eyüp Sultan ve Şeyh Vefâ camilerinde de rastlanmaktadır. Bu yapılarda ana kubbe iki yanında birer yarınlarla genişletilmiştir. XVI. yüzyılın başında Beyazıt Camii'nde merkezi kubbenin mihrap ekseni yönünde iki yarınlarla ile dikine genişletildiği görülmektedir. Benzer uygulama daha sonra Mimar Sinan tarafından Süleymaniye ve Tophane Kılıç Ali Paşa camilerinde yapılmıştır. Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii'nde merkezi kubbe alt kademedede iki yana, Eyüp Zal Mahmud Paşa Camii'nde daha üst kademedede mihrap yönü hariç üç yana genişletilmiştir. Altı ve sekiz destekle oturan merkezi kubbeli cami şemasını XVI. yüzyılda Mimar Sinan uygulamış, bu uygulamaya daha sonraki dönemlerde devam edilmiştir. Mimar Sinan'ın İstanbul'da yaptığı Kara Ahmed Paşa, Sinan Paşa, Kadırğa Sokullu Mehmed Paşa, Atik Vâlide Sultan ve camilerinde altı destekli şema uygulanmıştır. Cerrah Mehmed Paşa ile Hekimoğlu Ali Paşa camileri bu şemanın Sinan sonrasında önemli örnekleridir. Mimar Sinan İstanbul'da Rüstem Paşa, Azapkapi Sokullu Mehmed Paşa, Mesih Paşa ve Nişancı Mehmed Paşa camilerinde sekiz destekli şemayı denenmiş, bu şemanın en muhteşem örneğini

Selimiye Camii'nde gerçekleştirmiştir. Üsküdar Yeni Vâlide, Lâleli ve Eyüp Sultan camileri de bu şemada yapılmıştır. Mimar Sinan 1548 yılında Şehzade Camii'nde uyguladığı merkezi kubbeyi dört yönde yarınlarla yanlara genişleten şemayı daha sonra tekrar denememişse de Sinan'dan sonraki mimarların bu şemayı uygulamaya devam ettikleri görülmektedir. Sultan Ahmed Camii ve Yenicami'de uygulanan bu şema, 1766 depreminde yıkılan Fâtih Camii 1767-1771 yıllarında yeniden inşa edilirken tekrar ele alınmıştır.

Namazgâhlar. Açık alanlarda namaz kılmak için yapılan namazgâhların birkaç farklı örneği bulunmaktadır. Gelibolu Azebler, Konya Musallâ, Okmeydanı, Sivrihisar Muşallâ namazgâhları mihraplı-minberli olarak inşa edilmiştir. Ayrıca bir çeşme ile ilişkilendirilerek yapılmış olanları da vardır. Bu tip namazgâhların özellikle menziller üzerinde veya mesirelerde inşa edildiği görülmektedir. Edirnekapı Vezir Mehmed Paşa namazgâhı bir yüzü mihraplı namazgâh çeşmelerine; Eyüp Mehmed Paşa, Üsküdar Ahmed Ağa, Piyale Paşa Kadınlar Çeşmesi ve Kadırğa Esmâ Sultan namazgâhları çeşme üstünde fevkânı namazgâhlara; Bulgurlu, Beykoz İshak Ağa, Bostancı Abdullah Ağa ve Alemdağ namazgâhları bir çeşme yanına inşa edilenlere örnek olarak gösterilebilir.

Medreseler. Medreseler erken dönemde iki tipte inşa edilmiştir. Avlusunun üzeri kubbe ile örtülü olan medreselerin yalnızca iki örneği bulunmaktadır. Bunlar Bursa Lala Şâhin Paşa ile Amasya Gümüşhacıköy'deki Hacı Halîl Paşa medreseleridir. Etrafi revaklarla çevrili açık bir avlu, revakların arkasında üç veya dört yönde talebe odalarıyla bir dershaneden oluşan medrese şeması hemen her dönemde uygulanmıştır. Bu tipin en erken örneği 1331'de yapıldığı kabul edilen İznik Süleyman Pa-

şa Medresesi'dir. Bu medresede dershaneye yan odadan (müderris odası) geçiş sağlayan özel bir kapının olması dikkat çekicidir. Bir külliye bünyesi içinde yer alan Bursa Yıldırım (XIV. yüzyılın sonları), Yeşil, Murâdiye medreseleri ve tek başına inşa edilen Merzifon Çelebi Sultan Mehmed Medresesi önemli erken devir örnekleridir. Edirne Saatli Medrese ile Peykler Medresesi, Afyon Gedik Ahmed Paşa Medresesi, İnegöl İshak Paşa Medresesi İstanbul dışında cami yanlarında inşa edilen medreselere örnek gösterilebilir. Fâtih Külliyesi bünyesinde yer alan ve toplam on altı medreseden oluşan Akdeniz ve Karadeniz medreseleri, bütün Osmanlı mimarisi içinde bir külliyyede yer alan en fazla alana ve adede sahip medreselerdir. Beyazıt ve Şehzade Külliyelelerinde bir, Süleymaniye Külliyesi'nde beş, Edirne Selimiye Külliyesi'nde iki, Sultan Ahmed Külliyesi'nde bir medresenin bulunduğu görülmektedir. Bu yapıların hepsi revaklı bir avlu etrafında oda ve dershanelerden meydana gelmiştir. Ayrıca XVI. yüzyılda Sinan tarafından İstanbul'da inşa edilen Beşiktaş Sinan Paşa, Edirnekapı Mihrimah Sultan ve Kadırğa Sokullu Külliyelelerinde medreseler cami avlusunu etrafına başarılı bir biçimde yerleştirilerek ilginç çözümler üretilmiştir. XVII. yüzyıla ait küçük ölçekli külliyelelerin tamamı medresenin merkez olduğu yapılar topluluğudur. Bu külliyeleerde medresenin dershanesi aynı zamanda mescid olup ayrıca cami bulunmamaktadır. İstanbul'da Kuyucu Murad Paşa, Ekmekçizâde Ahmed Paşa, Köprülü Mehmed Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Amcazâde Hüseyin Paşa ve Feyzullah Efendi Külliyelelerindeki medreseler bu grup içinde değerlendirilmektedir. XVIII. yüzyılda İstanbul ve Nevşehir'de inşa edilen Damad İbrâhim Paşa külliyeleyle Üsküdar Ahmedîye, Beyazıt Seyyid Hasan Paşa, Beşir Ağa (Hacı), Nuruosmaniye ve

Selimiye
Camii –
Edirne

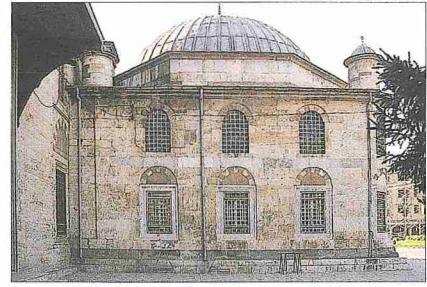
Hamidiye külliyesi bünyesindeki medreseler geç devrin önemli örnekleri olarak sayılabilir.

Sıbyan Mektepleri. Kare planlı tek kubbeli ve küçük ölçüdeki mekânlarıyla mektepler bazan tek başlarına, bazan bir külliye bünyesinde yer almıştır. Mekteplerin çoğu fevkanî olup zemin seviyesindeki örneklerine de rastlanmaktadır. Bir eyvanla kubbeli bir mekândan oluşan örneklerin yanı sıra yan yana iki kubbeli türleri de vardır. Bursa Sitti Hatun Sıbyan Mektebi erken döneme ait bir örnekdir. Beyazıt ve Haseki sıbyan mektepleri XVI. yüzyılda inşa edilmiş eyvanlı bölümü olan yapılardır. Aynı yüzyıla ait Zeyrek'te Zenbilli Ali Cemâlî Efendi Mektebi kare planlı, tek kubbeli, Sultanahmet'teki İskender Paşa Mektebi iki kubbeli mekâniyla fevkanî olmayan örneklerdir. Fevkanî sıbyan mektepleri içinde Süleymaniye, Sultan Ahmed, Kuyucu Murad Paşa, Üsküdar Çinili mektepleri tek kubbeli, Amcazâde Mektebi çift kubbeli mekâni ile bu yapılara örnektir. Fevkanî yapılarda alta çeşme, sebil veya tonozlu mekânlar olabilir. Sultan Ahmed, Üsküdar Mihrimah Sultan mektepleri tonozlu alt yapı üzerine, Kuyucu Murad Paşa ve Amcazâde mektepleri ise tonozlu dükkânlar üzerine oturur. Vefa'da Recâizâde Mehmed Efendi ve Sultanahmet'te Cevrî Kalfa mektepleri sebil ve çeşme, Fındıklı Zevkî Kadın Mektebi yalnızca çeşme üzerinde yer almıştır. Bazı mekteplerde kubbe yerine çatı veya tonoz örtü görülmektedir. Fındıklı Zevkî Kadın çatılı, Cevrî Kalfa Mektebi ise tonozlu yapılara örnektir. Tanzimat'tan sonra Batı tarzında çok birimli mektepler yapımaya başlanmıştır. Âdile Sultan Mektebi iki katlı düzeniyle Batılı mektep anlayışında inşa edilen önemli bir yapıdır.

Dârülkurrâlar. Kur'an eğitiminin verildiği dârülkurrâlar kare planlı kubbeli yapılar olup ilk devir örnekleri günümüze ulaşmamıştır. Mevcut en eski yapı Bursa'da Hoca Yâkub Dârülkurrâsıdır. Bu yapı genel uygulamanın dışında biri yazılık, diğerî

kışıklık iki hacimden oluşur. Dârülkurrâların zamanımıza kadar gelen önemli örnekleri XVI. yüzyılın ikinci yarısına aittir. İstanbul'da Süleymaniye Külliyesi'ndeki dârülkurrâ caminin kible yönünde avlu duvarı üzerinde yer almaktadır. Bazı araştırmacılarca Dârülhadis Medresesi'nin dershanesi veya türbedar odası olarak yanlış tanımlanan yapı bu konumuya kesinlikle bir dârülkurrâdır. Vefa'da bulunan Hüsrev Ket'hûdâ Dârülkurrâsı, Fâtih Sultan Mehmed devrine ait Molla Hüsrev Mescidi'nin yanında inşa edilmiştir. Eyüp'te Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'nde yer alan dârülkurrâ, önündeki tek kubbeli revaklı ile dikkat çekicidir. Üsküdar'da Atik Vâlide Külliyesi'ndeki dârülkurrâ ise zamanla orijinal şeklini kaybetmiştir. Edirne'de Selimiye Külliyesi'ne Mirnar Dâvud Ağa tarafından 1590 başlarında ilâve edilen dârülkurrâ arastaının hemen yanı başındadır. Kütahya Câfer Paşa Dârülkurrâsı sekizgen planı ile farklı bir örnek olarak zikredilebilir. Sultan Ahmed Külliyesi bünyesinde yer alan dârülkurrâ I. Ahmed'in türbesiyle hemen hemen bitişik bir konumdadır. Benzer bir türbe-dârülkurrâ ilişkisi Eminönü Yeniceami Külliyesi'nde de görülmektedir.

Kütüphaneler. Kütüphaneler XVII. yüzyıla kadar cami, medrese, tekke, zâviye ve türbelerdeki bir kitap dolabı veya odadan ibaretti. İlk defa Köprülü Külliyesi'nde müstakil bir kütüphane binası inşa edilmiştir. Kütüphaneler genellikle kare veya dikdörtgen planlıdır. Bir avlu içine alınarak gürültüden uzaklaştırıldıkları gibi bodrum kat üzerinde inşa edilerek rutubetten korunmuştur. Amcazâde Hüseyin Paşa ve Feyzullah Efendi, Şehîd Ali Paşa, Damad İbrâhim Paşa, III. Ahmed, Hekimoğlu Ali Paşa, Ayasofya'da I. Mahmud, Âşır Efendi, Âtîf Efendi, Fatih'te Sultan I. Mahmud, Nuruosmanîye, Râğıb Paşa, Veliyyüddin Efendi, Murad Molla, Eminönü Hamidiye, Hacı Selim Ağa, Hâlet Efendi, Esad Efendi, Abdurrahman Nâfir Paşa ve Hüsrev Paşa Kütüphaneleri İstanbul'daki önemli kütüphane yapılarıdır. Nevşehir Damad İb-

Konya Yûsuf Ağa Kütpâhesi

râhim, Sivas Hacı Nûman, Rodos Hacı Ahmed Ağa, Konya Yûsuf Ağa, Antalya Mütesessim (Müselim), Akhisar Zeynelzâde, Kayseri Râşîd Efendi, Tire Necîb Paşa, Lefkoşe II. Mahmud, Manisa Çaşnîgîr, Ürgüp Tahsin Ağa, Kütahya Molla Bey, Manisa Demirci Mahmud Çelebi, Burdur Hacı İsmâîl Ağa ve Sivas Ziyâ Bey İstanbul dışında inşa edilmiş önemli kütüphane örnekleridir.

Muvakkithâneler. XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren camilerin yanına muvakkithâneleri inşa edilmiş, ancak bunların erken dönem örnekleri günümüze ulaşmamıştır. XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren müstakil binalar olarak yapılan ve günümeye kadar gelen örnekler kare, dikdörtgen, çokgen planlıdır. Daire formuna yaklaşan yapılar da vardır. Üsküdar Yeni Vâlide, Lâleli, Nusretiye, Sultan Ahmed, Ayasofya, Kasım Paşa, Dolmabahçe, Arnavutköy, Emirgân, Beylerbeyi ve Teşvikiye camilerinde, Galata Mevlevîhânesi, Bâlâ Süleyman Ağa ve Sünbul Efendi gibi tekkeerde muvakkithâneleri bulunmaktadır.

İmaretler. Erken devirden itibaren külliye bünyeleri içinde imaretlerin yer aldığı görülmektedir. İlk imaret örneği olarak bilinen Bursa Orhan Gazi Külliyesi içindeki yapı günümüze ulaşmamıştır. Bursa'da Hudâvendigâr, Yeşil ve Murâdiye Külliyeselerinin imaretleri mütevazı ölçülerdedir. Edirne II. Beyazıt Külliyesi'ndeki imaret ise daha geniş bir yapı grubunu oluşturur. Fâtih Külliyesi içindeki imaret tabhâne ve kervansarayla bağlantılıdır. Beyazıt Külliyesi'ndeki imarette ilk defa bir avlu etrafında bağımsız birimler yer almıştır. Sinan'ın önemli eseri Haseki Külliyesi'nin imareti bir avlu etrafında oldukça simetrik planıyla dikkat çekmektedir. Şehzade Külliyesi'nin imareti avlunun iki yanındaki kapalı mekân grubu ile şekillenmiş olup

Yıldırım
Medresesi –
Edirne

karşısındaki kervansarayla da bağlantılı olacak biçimde düzenlenmiştir. Süleymaniye Külliyesi'nin Dârüzziyâfe olarak tanınan imareti külliyenin önemli bir parçasıdır. Kare planlı avlu etrafında odalar yer almaktadır. Yanındaki tabhâne ile birlikte arazinin eğiminden yararlanılarak binaların altına kervansarayı ahırları yerleştirmiştir. Üsküdar Atik Vâlide Külliyesi'ndeki imaret de kervansaray ve tabhâne bölgüleriyle birlikte ele alınmış, ortak bir giriş üzerinde bir avlu ile yapılara bağlantı sağlanmıştır. Sultan Ahmed Külliyesi'nde imareti oluşturan yapılar Atmeydanı'nın batı ucunda ayrı binalar olarak yan yana dizilmiştir. Burada da bir tarafta dârüşşifâ, diğer tarafta tabhâne ile bir yakınık söz konusudur. Üsküdar Yeni Vâlide ile (1708-1710) Lâleli (1760-1764) küllielerinin imaretleri caminin kuzeyinde, Nuruosmaniye Külliyesi'nde (1748-1755) caminin güneyinde medresenin bitişliğinde yer almaktadır. Eyüp'te Mihrişah Sultan Külliyesi'nde (1792-1795) bağımsız bir avlu etrafında inşa edilen imaret külliyenin ağırlık merkezini oluşturmaktadır.

Dârüşşifâlar. En erken tarihi dârüşşifâ Bursa'da Yıldırım Külliyesi'nde bulunmaktadır. Dikdörtgen planlı yapıda ortadaki revaklı avlu etrafına odalar yerleştirmiştir. Bir medrese planı üzerinde olan yapıda girişin karşısındaki büyük kubbeli birim dershane şeklinde tasarlanmıştır. İstanbul'da ilk dârüşşifâ Fâtih Külliyesi'nde (1470) inşa edilmiştir. Günümüze kadar gelmeyen bu yapının kare planlı, revaklı, avlulu bir plana sahip olduğu anlaşılmaktadır. Edirne'de Sultan II. Bayezid Dârüşşifâsi ilginç planıyla dikkat çeker. Üç bölümden oluşan yapıda önde bir taraflı revaklı ve odalı dikdörtgen avlu, ortada küçük bir avlu ve güneydoğu ucta altıgen bir bölüm yer almaktadır. Ortada üzeri aydınlatıcı fenerli kubbe ile örtülü mekânın etrafı odalar ve eyvanlarla çevrilidir. Manisa Hafsa Sultan Dârüşşifâsi revaksız bir avlu etrafına yerleştirilmiş odalardan oluşur. Girişin avlu yönü üç kubbeli bir revak şeklinde düzenlenmiş olup karşısında bir eyvan bulunmaktadır. Haseki Dârüşşifâsi sekizgen bir avlunun beş yönünde yerleştirilen mekânlardan oluşur. Avlunun iki köşesinde kubbeli eyvanlar yer almaktadır. Süleymaniye Dârüşşifâsi iki avlulu bir plana sahiptir. Revaklı olan avluların ikincisinde revakların arkası odalarla çevrelenmiştir. Yapı yanındaki tıp medresesiyle bir bütün olarak düşünülmüştür. Revaklı avlu etrafında değişik boyutlardaki mekânlardan oluşan bir plana sahip Üsküdar Atik Vâli-

de Sultan Dârüşşifâsi yanındaki imaretle birlikte ele alınmıştır. Osmanlı mimarisinde son dârüşşifâ Sultan Ahmed Külliyesi'nde inşa edilmiştir. Günümüze ulaşmayan yapının kare planlı revaklı avlusun etrafında sıralanan odalardan meydana geldiği bilinmektedir. Bitişliğinde küçük bir hamamla bağlantılı olan yapı aynı zamanda imaret yapılarıyla bir arada tasaranmıştır. Son dönemde dârüşşifâların yerini Vâkil Gureba (1845), Şîsî Etfal (1897-1898) ve Haydarpaşa Numune (1901 ve sonrası) hastahanelerinde olduğu gibi Batılı anlayışa uygun biçimde yapılmış hastahaneler almıştır.

Türbeler. Açık ve kapalı olmak üzere iki tip türbe yapısı bulunmaktadır. Erken dönemden İznik'te Sarı Saltuk ile (XIV. yüzyıl ikinci yarısı) Yâkub Çelebi'nin (XV. yüzyıl başı) makam türbeleri açık türbelerdir. Bursa'da Devlet Hatun Türbesi ile Murâdiye'deki Sarayıllar (Câriyeler) Türbesi de (XV. yüzyıl) açık türbe örneği olarak önemlidir. İstanbul'da Bulak Mustafa Paşa Türbesi (XVI. yüzyılın ilk yarısı) sekizgen, Mimar Sinan Türbesi dikdörtgen planıyla açık türbe tipinin dikkat çeken örnekleridir. Gülnûş Emetullah Vâlide Sultan Türbesi sekizgen planı ile büyük boyutlu bir açık türbe örneğidir. Bursa Mustafakemalpaşa'da Lala Şâhin Paşa, İznik'te Kırıgzular (XIV. yüzyıl ortası) ve Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa türbeleri kapalı türbe tipinin erken örnekleridir. Bursa'da Osman Gazi, Orhan Gazi ve Murad Hudâvendigâr

türbeleri tamamen yenilenmiştir. Yıldırım Türbesi kare planlı olup özgün şeklini korumuştur. Çelebi Sultan Mehmed'in Yeşiltürbe adıyla tanınan sekizgen planlı türbesi yoğun süslemeleriyle ayrıca dikkat çekicidir. II. Murad Türbesi, üzeri kısmen açık bırakılmış sade bir yapıdır. Fâtih Sultan Mehmed Türbesi 1766 depreminde yıkılmış ve ertesi yıl barok üslübündə yeniden inşa edilmiştir. Mahmud Paşa Türbesi kesme taştan sekizgen planlı bir yapı olup içi çok sade, dış cephelerinde ise taşa fırûze ve lâcivert çinilerin kakılması ile çok gösterişli ilginç bir örnektir. Benzer bir uygulama Üsküp'te Îsâ Bey Türbesi'nin (XV. yüzyıl) kasnağında görülmektedir. II. Bayezid ile kızı Selçuk Hatun'un türbeleri sekizgen planlı sade yapılardır. Yavuz Sultan Selim Türbesi sekizgen planı, yivli kubbeleri ve renkli taş işçiliğiyle dikkati çeker. Yanında yer alan Kanûnî Sultan Süleyman'ın şehzadeleri için inşa edilmiş Şehzadeler Türbesi de sekizgen planlı olup çinileriyle önemli bir eserdir. Şehzade Mehmed Türbesi de (1544-1545) sekizgen planlı olup renkli taş işçiliği, yivli kasnaklı kubbeleri ve renkli sır teknijindeki çinileriyle çok süslü bir eserdir. Yine sekizgen planlı Kanûnî Türbesi dıştan revaklı olmasına farklı bir özelliğe sahiptir. Çinilerle süslü bu türbede Sinan çift kubbeli örtü sistemini kullanmıştır. Aynı plana sahip yanındaki Hürrem Sultan Türbesi'nin içi çinilerle süslü, yuvarlak kasnağı dıştan kitâbelidir. Kanûnî Türbesi'nde görülen çift kubbe Aya Sofya haziresindeki II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed türbelerinde de uygulanmıştır. Bu yapılar da hareketli mermer cephe ve kaliteli çini süslemelere sahiptir. I. Ahmed'in ve Yenicami Külliyesi'ndeki Hâtice Turhan Vâlide Sultan'ın türbeleri büyük boyutlu kare planlı ve girişin karşısındada bir eyvani bulunan benzer yapılardır. Barok üslübündə inşa edilen III. Mustafa Türbesi, XVI. yüzyıla ait mercan kırmızılı çinilerin itinalı olarak kullanılmış olmasına dikkat çekmektedir. I. Abdülhamid Türbesi kare esaslı, köşeleri hafifçe yuvarlatılmış barok bir yapıdır. II. Mahmud Türbesi sekizgen planlı, büyük boyutlu ve empire özellikleri gösteren bir eserdir. Yavuz Sultan Selim Külliyesi'ndeki Abdülmecid Türbesi oldukça sade bir yapıdır. Eyüp'te yeni klasik üslûpta inşa edilmiş olan Mehmed Reşad Türbesi sekizgen gövdeli olup içi Kütahya çinileriyle süslenmiştir.

Su Tesisleri. Bu tesislerin önemlileri İstanbul'da bulunmaktadır. İstanbul'da Roma'dan kalan kemerlere yenileri ilâve edilmiş, bentlerde toplanan sular bu kemer-

Yeşiltürbe - Bursa

Kırçesme
tesislerinden
Uzunkemer

ler vasıtıyla çeşitli su yollarından şehre ulaştırılmıştır. Maksem ve kubbelere dağılan sular su terazileri vasıtıyla yükseltilir, ihtiyaç duyulan yerlere rahatça gönderilirdi. İstanbul'un önemli su kaynaklarından biri Belgrad ormanlarından sağlanan Kırçesme sularıdır. 1554-1564 yılları arasında yapılan tesislere bağlı olarak irili ufaklı otuz üç adet kemer inşa edilmiştir. Bunlardan Uzunkemer 711 m., Kovukkemer 342 m., Moğlova Kemer 258 m., Güzelcekemer (Gözlücekemer) 165 m. uzunluğundadır. Zamanla su sağlayan kollar üzerinde bentler yapılmıştır. Bunlar Topuz Bendi, Büyük Bent, Ayvat Bendi ve Kirazlı Bent'tir (1818). Halkalı suları 1453-1755 yıllarında inşa edilen on altı ayrı su yolundan oluşmaktadır. Sular Topuzlu Bent, Vâlide Bendi, Sultan Mahmud Bendi'nde toplanmaktadır. Taksim suyu tesisleri bu üç bentle son şeklini almıştır. 1900-1902 yıllarında II. Abdülhamid tarafından yaptırılan Hamidiye su tesislerinin kaynağı olan sular Kemerburgaz'ın güneyinde Karakekemer civarındaki ellî altı menbadan çıkarılmaktadır.

Hamamlar. Osmanlı hamamları genelde sıcaklık bölümlerinin biçimine göre gruplandırılır. İznik'te sur dışında inşa edilen Orhan Hamamı kazırlarla kısmen ortaya çıkarılmıştır. Yine İznik'teki İsmâîl Bey Hamamı (XIV. yüzyıl sonu-XV. yüzyıl başı) zengin süslemeleryle dikkat çeker; eser kısmen harap durumdadır. Bursa'da Yıldırım Bayezid zamanında yapılan Demirtaş Hamamı 16 m. çapındaki kubbesiyle önemli bir yapıdır. Bolu'da Orta Hamam (XIV. yüzyıl son ceyreği) ve Bergama'da Debbaşlar Hamamı (XIV. yüzyıl sonu-XV. yüzyıl başı) erken devrin diğer önemli hamamlarıdır. İstanbul'da pek çok külliye bünyesinde hamam inşa edilmiş, Mahmud Paşa Hamamı çifte hamam olarak yapılmıştır. Yalnızca erkekler kısmı günü-

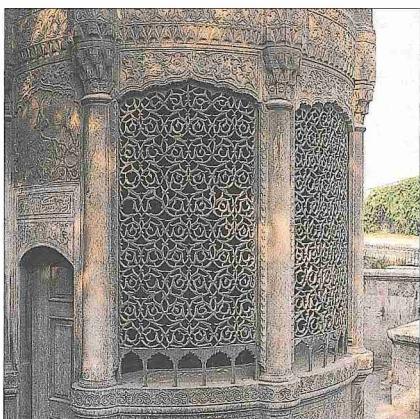
müze ulaşan yapıda sıcaklık kısmı sekizgen planlidir. XVI. yüzyılın başında inşa edilen Beyazıt Hamamı da bir çifte hamamdır. Kanûnî Sultan Süleyman'ın hasekisi Hürrem Sultan için Ayasofya önünde yaptırdığı Haseki Hamamı Sinan'ın önemli bir eseridir. Uzunlamasına yerleştirilen çifte hamam farklı bir dış görünümü sahiptir. Haydar'daki Haydar Paşa Hamamı'nda bu uygulamanın bir benzeri görülür. Zeyrek'te Çinili Hamam (XVI. yüzyıl ortası) içi çiniplerle süslü çifte hamamdır. Mimar Sinan'ın bir diğer eseri Çemberlitaş Hamamı da bir çifte hamamdır. Kılıç Ali Paşa Hamamı ise tek hamamdır. Kösem Sultan'ın Üsküdar'da yaptırdığı Çinili Hamam büyük boyutlu bir çifte hamam örneğidir. I. Mahmud tarafından inşa ettirilen barok özelliklerine sahip Cağaloğlu Hamamı İstanbul'da yapılan son büyük hamamlardandır.

Çeşmeler-Sebilller. Osmanlı devrinde çeşme ve sebilller bir külliye bünyesinde veya tek başlarına inşa edilmiş, şehirlerde hemen her mahallede çeşme yapılmıştır. İstanbul'da 1000'i aşkın çeşme, 150'den fazla sebilin bulunduğu bilinmektedir. Erken ve klasik dönem çeşmeleri sade görünümlü, sıvri kemerli nişlidir. XVII. yüzyıldan itibaren alınlıklarda ve ayna taşlarında görülmeye başlayan süsleme zenginliği XVIII. yüzyıldan itibaren bütün cepheyi kaplamıştır. Özellikle vazodan çıkan çıkışlar ve meyve dolu kâseler dikkat çekici süslemelerdir. Çeşmelere bulundukları yerlere ve şekillerine göre cephe, köşebaşı, tek yüzlü, iki yüzlü, üç yüzlü, çeşme, namazgâh veya meydan çeşmesi gibi isimler verilmiştir. İstanbul'da Dâvud Paşa Çeşmesi (1485) günümüze kadar gelen erken bir örnek olup sıvri kemerli nişli sade bir cepheye sahiptir. Son dönemden Alemdar Yokuşu'ndaki Üçyüzlu Çeşme (1911) çok cepeli tipe örnek gösterilebilir. XVIII. yüzyıl-

dan itibaren İstanbul'un önemli meydanlarında âbidevî çeşmeler inşa edilmiştir. Topkapı Sarayı'nın kapısı önünde III. Ahmed Çeşme ve Sebili, Üsküdar'da III. Ahmed Çeşmesi, Azapkapi'da Sâliha Sultan Sebili ve Çeşmesi, Tophane'de I. Mahmud Çeşmesi, Kabataş'ta Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi, Emirgân'da I. Abülhamid Çeşmesi bu grup içerisindeki önemli eserlerdir. XVI. yüzyıldan itibaren görülen sebiller köşe başında iki cepeli, dışa taşın üç, dört, beş cepeli veya pencere sebil denilen şekillerde inşa edilmiştir. Sebil cephelerinde bulunan madenî şebekelerde devrin ıslûbunu yansıtan zengin kompozisyonlar yer almaktadır. Mimar Sinan, Sinan Paşa, Kuyucu Murad Paşa, Sultan İbrâhim ve Yenicami sebilleri dışa taşın çok cepeli sebillere örnektir. XVIII. yüzyıldan sonra cepheler dışbükey veya içbükey formlu olmuştur. Damad İbrâhim Paşa, Lâleli, Recâi Efendi, Hamidiye dışbükey dilimli; Hacı Beşir Ağa, Fatih'te II. Mahmud esası I. Mahmud içbükey dilimli, Seyyid Hasan Paşa iç ve dışbükey dilimli cepheleridir. II. Mahmud Külliyesi'nde (1840) yer alan sebil ise yarım yuvarlak cephesiyle farklı bir uygulamadır. Sultan Ahmed Külliyesi'nde Atmeydanı'na bakan cephede kapı yanlarındaki sebillere Çevrî Kalfa Sebili düz cepeli sebillere örnek verilebilir. Mesih Mehmed Paşa Türbesi önünde ve Sultan Ahmed Türbesi yanlarında avlu duvarları üzerindeki pencere sebilller de bu gruba dahildir.

Ticâri Yapılar. Hanlar, bedestenler, arasta ve çarşilar ticâri yapılar grubunu oluşturur. Orhan Gazi döneminde Bursa'da yapılan Emîr Hanı bilinen ilk Osmanlı hanı

Azapkapi'da Sâliha Sultan Sebili – İstanbul

olup iki katlı olarak düzenlenmiştir. XIV. yüzyılın sonuna ait Bursa Yıldırım Bedesteni de ilk Osmanlı bedesteni olması açısından önemlidir. Edirne'de Çelebi Sultan Mehmed tarafından yaptırılan bedesten Bursa Yıldırım Bedesteni'ne benzemektedir. Hanlar ve çarşıların Bursa Ulucamii çevresinde inşa edilmesi bölgenin ticaret merkezi olmasını sağlamıştır. Benzer durum, pek çok şehirde bedestenlerin etrafında dükkanların coğalmasıyla oluşan çarşılarda da görülür. İstanbul'da Fâtih Sultan Mehmed devrine ait Sandal ve Cevâhir bedestenleri etrafında zamanla hanlar ve dükkanlar coğalmış, bugün Kapalı Çarşı adıyla tanınan Büyük Çarşı meydana gelmiştir. Kapalı Çarşı etrafı, özellikle Mercan ve Tah-takale civarı ticaret merkezi haline gelmiş, bu bölgede önemli hanlar inşa edilmiştir. İki avlulu bir düzene sahip Kürkü Hanı İstanbul'da erken devir han örneği olarak dikkat çekicidir. XVII. yüzyılda yapılmış olan Büyük Vâlide Hanı ile Vezir Hanı büyük ölçüde yapılardır. XVIII. yüzyılda Beyazıt'ta inşa edilen Simkeşhâne ile Seyyid Hasan Paşa Hanı bu ticaret bölgesinin güney sınırını oluşturmuştur. XIX. yüzyl ve sonrasında Eminönü ve Galata civarında çok katlı hanlar inşa edilmiştir. Süleymaniye Külliyesi'nde medreselerin altında yer alan Tiryaki Çarşısı, Edirne Selimiye Külliyesi'ndeki arasta XVI. yüzyıla ait iki önemli çarşı örneğidir. XVII. yüzyılda Sultan Ahmed Külliyesi'ndeki arasta ile Yenicami Külliyesi'ndeki Mısır Çarşısı adıyla tanınan arasta inşa edilmiştir. Ayrıca Kuyucu Murad Paşa, Bayram Paşa, Köprülü, Amcazâde külliyesi gibi bazı küllielerde birkaç birimden oluşan dükkanlar yapılarak çevrenin ihtiyacı karşılanmıştır. Osmanlı devrinde menzil küllieleri, bünyesinde yer alan han ve kervansaraylarla şehir merkezlerinde inşa edilen han ve kervansaraylar dükkan, arasta, çarşı, bedesten gibi yapılarla ilişkilendirilmiştir. Lüleburgaz, Havsa, Payas, İlgin, Ulukışla, İncesu menzil küllieleri Edirne'deki Ekmekçizâde Ahmed Paşa Hanı, Merzifon'daki Taşhan bu tip yapılara örnek olarak gösterilebilir.

İskeleler ve Garlar. İstanbul'da XIX. yılın başlarında Şirket-i Hayriye vapurları için iskele binaları inşa edilmiştir. Haliç'te yapılan iskele binaları ahşap, diğerleri ahşap ya da kâğıt olup bazlarında çini süslemeler yer almıştır. Bu binaların çoğu zamanla harap olmuş ve yıktırılmış, yerine betonarme olarak yenileri inşa edilmiştir. Haliç'te Ayvansaray, Defterdar, Eyüp ve Hasköy iskeleleri günümüze özgün olarak ulaşmıştır. Rumeli yakasında Beşik-

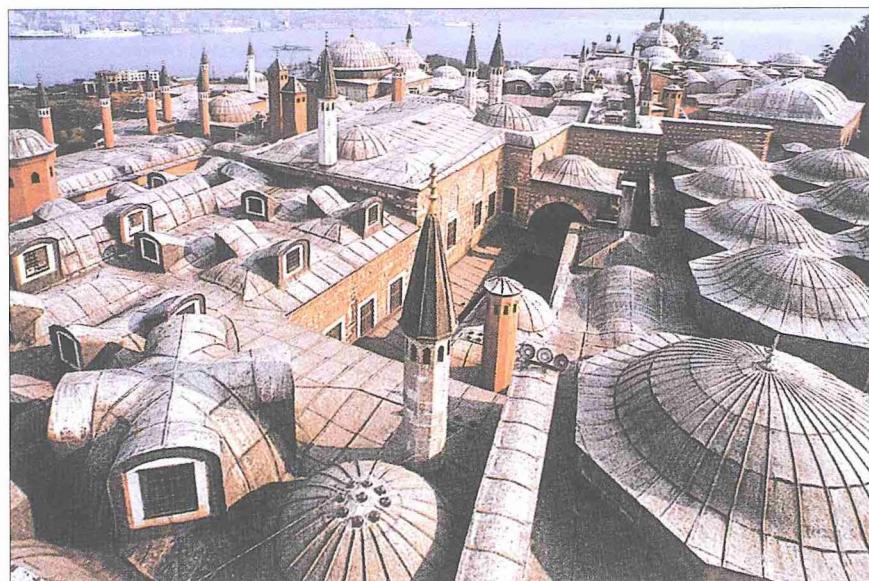
taş, Ortaköy, Bebek, Büyükdere, Sarıyer ve Rumelikavağı; Anadolu yakasında Beylerbeyi, Kuzguncuk, Haydarpaşa ve Bostancı; Adalar'da Büyükdada iskeleleri de günümüze ulaşan özgün yapılardır. Bunalardan Beşiktaş, Büyükdere, Kuzguncuk, Büyükdada iskeleleri kâğıt ve iki katlı, Haydarpaşa ve Bostancı iskeleleri kâğıt tek katlı, diğerleri ahşap tek katlı binalardır. Gar binaları II. Abdülhamid döneminde demiryollarının kurulmasıyla inşa edilmeye başlanmıştır. Alman mimar Jachmund tarafından yapılan Sirkeci Garı (1890-1901) oryantalist özellikleriyle dikkat çeker. Alman asıllı Otto Ritter ve Helmuth Cuno'nun inşa ettiği Haydarpaşa Garı'nda (1906-1908) barok etkileri ön plandadır. Edirne Karaağaç Garı (1913-1914) Mimar Kemaleddin'in eseri olup birinci ulusal mimari döneminin özelliklerini göstermektedir.

Köprüler. Osmanlı devrinde 100'ü aşkın köprü yapılmıştır. Bunalardan bazıları tarih köşkleri, uzunlukları ve geniş kemer açıklıkları ile dikkat çekicidir. Edirne Ekmekçizâde Köprüsü, Gazi Mihal Köprüsü ve Meriç Köprüsü'nde kitâbelerin yer aldığı tarih köşkleri bulunmaktadır. Büyük boyutlu köprüler içinde Ergene Köprüsü (Uzunköprü) 1392 m., 174 gözlüdür. Köstendil İshak Paşa Köprüsü 89,50 m., beş gözlü olup büyük kemerî 21,65 m. açıklığındadır. Çorum Osmancık Beyazıt Köprüsü 250 m., on beş gözlü, Bulgaristan Svilengrad Çoban Mustafa Paşa Köprüsü 295

m., yirmi gözlüdür. Saraybosna Keçi Köprüsü tek gözlü olup kemer açıklığı 32 m., Mostar Köprüsü tek gözlü olup kemer açıklığı 28,60 metredir. Büyüçekmece Köprüsü dört bölümlü, 635,50 m., yirmi sekiz gözlü; Silivri Köprüsü 333 m., otuz iki gözlü; Bosna-Hersek'te Višegrad'da Drina (Sokullu Mehmed Paşa) Köprüsü 179 m., on bir gözlü; Alpullu Köprüsü 123,80 m., beş gözlüdür. Alpullu Köprüsü'nde orta gözde kemer açıklığı 20 metredir. Bolvadin Köprüsü'ne Osmanlı devrinde yapılan ilâve 175 m. olup yirmi iki gözdür (Bizans devri 200 m., 42 göz). Meriç üzerindeki Yeniköprü 263 m., on iki gözlüdür.

Saraylar. İlk Osmanlı sarayı Bursa'da yapılmıştır. Bugün izi dahi kalmamış olan bu sarayın bahçelerarasına dağılımış köşklerden oluştuğu bilinmektedir. Edirne'de oldukça geniş bir alana yayılan ve çeşitli bölgümlerden oluşan Edirne Sarayı'nın bazı kalıntıları günümüze ulaşmıştır. İstanbul'da Fâtih Sultan Mehmed tarafından inşa ettirilen ilk saray Eski Saray adıyla tanınmaktadır. Günümüze kadar gelmeyen bu saray Beyazıt'ta bugünkü İstanbul Üniversitesi merkez binalarının olduğu yerde bulunuyordu. Yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti'nin idare merkezi olan Topkapı Sarayı'nın inşasına Fâtih döneminde başlanmıştır. Sûr-i Sultânî adı verilen sur duvarı içinde yer alan saray da Fâtih Köşkü ile Çinili Köşk bu devirden kalan önemli birim-

Topkapı Sarayı'nın kuşbakışı görünüşü

lerdir. XIX. yüz yılın ortalarına kadar ihtiyaca göre birçok ilâvenin yapıldığı saray bu yüz yılın ikinci yarısında yerini yeni inşa edilen saraylara bırakmıştır. Abdülmecid'in yaptırdığı Dolmabahçe Sarayı Osmanlı sultanlarının yeni ikamet yeri olmuştur. Sultan Abdülaziz Beylerbeyi Sarayı'nı bir yazlık saray olarak inşa ettirmiştir. Yine Sultan Abdülaziz tarafından yaptırılan Çırağan Sarayı 1910'da yanmıştır. Yıldız Sarayı ise XIX. yüzyılda inşa edilen köşklere II. Abdülhamid tarafından yaptırılan yeni ilâvelerle genişletilmiştir.

Köşkler-Kasırlar. Kasır daha büyük ve önem taşıyan yapılar, köşk ise daha mütevazi ve küçük ölçekli binalar için kullanılır. Bununla birlikte köşk ve kasır kelimelerinin Sepetçiler Kasrı (Köşkü) ve Aynalıkavak Köşkü'nde (Hasbahçe Kasrı) olduğu gibi birbirinin yerine kullanıldığı da görülmektedir. XIX. yüzyılda yapılan Mecidiye, İhlamur, Küçüksu ve Maslak kasırları ile Siyavuş Paşa Çiftliği'nde Havuzlu Köşk, Amcazâde Hüseyin Paşa Yalısı'nın Selâmlık Köşkü, Afganiler Tekkesi Selâmlık Köşkü, Çengelköy Köçeoğlu Köşkü ve Mâbeyinci Râğıb Paşa Köşkü önemli örneklerdir.

Konaklar. Osmanlı sivil mimarisinde görülen büyük boyutlu konutlardır. XVIII. yüzyıla kadar dış sofali ve divanhaneli düzenleri olduğu tahmin edilmektedir. Köşeleri odalı, dört eyvanlı, orta sofali şema sık rastlanan bir uygulamadır. XIX. yüzyıldan itibaren oval ve yuvarlak sofali planları öne çıkmıştır. İstanbul'da Mütercim Rüştü Paşa, Rauf Paşa, Fuad Paşa, Subhi Paşa, Kayserili Ahmed Paşa konakları büyük boyutlu ve kâgir malzemeli olarak günümüze kadar gelmiş önemli örneklerdir. İstanbul dışında Birgi Çakır Ağa, Urfa Kürkçüoğlu, Tokat Latifoğlu konakları gibi çok sayıda konak örneği bulunmaktadır.

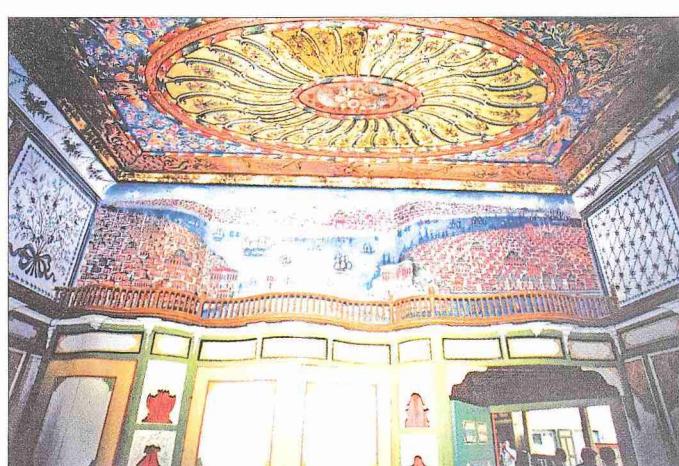
Askerî Yapılar. Osmanlı devri askerî yapıları içinde İstanbul ve Çanakkale boğazlarında inşa edilen hisarlar, yeniçi ocakları ve yeni düzende yetiştirilen askerlerin kışları ile savunma hatlarındaki tabyalar sayılabilir. Yıldırım Bayezid'in yaptırdığı Anadoluhisarı İstanbul'un fethinden önce Fâtih Sultan Mehmed tarafından hisarpeçine alınarak güçlendirilmiştir. Boğaz'dan geçişleri engellemek amacıyla karşı kıyıya inşa edilen Rumelihisarı üç büyük kulesiyle bunları birleştiren burçlarla takviye edilen surlardan oluşmaktadır. Çanakkale Boğazı'nda Kilitbahir ve Seddülbahir kaleleriyle Kal'a-i Sultâniyye inşa edilmiştir. Fâtih devrine ait Eceabat'taki Kilitbahir Kalesi yonca planlı yapısıyla ilgi çekicidir. Deniz yönündeki kuleli bölüm Kanûnî Sultan Süleyman zamanında ilâve edilmiştir. Dikdörtgen planlı Kal'a-i Sultâniyye çok katlı bir düzene sahiptir. Esası Fâtih döneme ait olan bu bina XVI ve XVII. yüzyıllarda onarılmış, XIX. yüzyılda toprak tabyalar yapılmıştır. İstanbul'da Bizans devrine ait Altın Kapı'nın iç tarafına inşa edilen eklerle oluşturululan Yedikule Hisarı ile Topkapı Sarayı'nı çevreleyen Sûr-i Sultânî bir iç kale niteliğindedir. XVIII ve XIX. yüzyıllarda Karadeniz'den gelen saldırılara karşı Boğaz'ın kuzeyinde bazı tahlkimatlar yapılmıştır. I. Abdülhamid zamanında inşa edilen ve II. Abdülhamid zamanında elden geçirilen topçu istihkâmaları önemlidir. XIX. yüzyılda Anadolu ve Rumeli'de tabya adı verilen tahlimatların inşa edildiği görülmektedir. 1870'li yıllarda Rus ordusunun saldırılarına karşı yapılan Erzurum Aziziye tabyaları karmaşık planlı kanallar ve toprak siperlerden oluşmaktadır. Edirne'de inşa edilen otuz bir tabyadan Kiyık (Şükrü Paşa) ve Hıdırlik tabyaları dikkat çekicidir. Yeniçi Ocağı'nın kaldırılmasıından sonra bunlara ait kışıklar (odalar) zamanla yıkıldılarından günü-

müze ulaşmamıştır. Kasımpaşa'da Cezayirli Hasan Paşa tarafından yaptırılan Kalyoncular Kuşları avlu ortasındaki camisiyle birlikte özgün halini muhafaza etmektedir. Önceleri ahşap olarak inşa edilen ve çoğu II. Mahmud devrinde kâgir olarak yenilenen kışıklar bir iç avlu etrafında yerleştirilen mekanlardan oluşmaktadır. Râmi, Dâvud Paşa kışıkları bazı değişikliklerle günümüze kadar gelmiştir. Tophane ve Taksim topçu kışıkları önce değişikliğe uğramış, ardından ortadan kalkmıştır. Selimiye Kuşları günümüze ulaşmış en büyük kışla binasıdır. Kuleli Kuşları da iki yanda kuleleriyle dikkat çekici bir yapıdır. 1847'de tıbbiye mektebi olarak inşasına başlayan ve kışla olarak tamamlanan Taşkuşla ve 1862'de bitirilen Gümüşsuyu Kuşları iç avlulu plandadır. Maçka Kuşları iki ayrı iç avluya sahiptir. 1887 yılında Yıldız Sarayı'nın yanında yapılan Orhanîye Kuşları üslûbu, adı ve hâkim kubbeli camisiyle dikkat çekmektedir. 1914'te inşa edilen Reşâdiye Kuşları birinci ulusal mimarlık dönemini özelliklerini taşıyan son Osmanlı kışasıdır.

Karakollar. Karakollar XIX. yüzyılda inşa edilmeye başlanmıştır. İstanbul'da 240 kadar karakol yaptırılmış, 1927'de bu sayı 143'e düşmüştür. Günümüze otuz kadar karakol binası ulaşmıştır. Karakollar genellikle kare ve dikdörtgen planlı olup bazlarında bodrum katı mevcuttur. Otakçılar, Fatih ve Çarşamba karakolları erken, Eyüp Karakolu geç tarihli lere örnek olarak gösterilebilir.

Saat Kuleleri. Balkanlar'da Banyaluka (1577) ve Üsküp'te (1593) erken örneklerine rastlanan saat kuleleri İstanbul ve Anadolu'da XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren görülmeye başlanmış, önemli meydanda bir yapı üzerinde veya yamaç ve tepelerde inşa edilmiştir. Bugün mevcut olanlar içinde Safranbolu Saat Kulesi (1796) erken tarihi ve yamaçta yer alan bir yapıdır. Bazı saat kulelerinin altında çeşme, sebil, bazlarında muvakkit odası bulunmaktadır. Bir kısım saat kulelerinin üzerinde hava ölçüm aletleri yer alır. Yangın kulesi ve yön gösterici gibi farklı fonksiyonlara sahip saat kuleleri de vardır. Tophane, Dolmabahçe, Yıldız, İzmir ve İzmit saat kuleleri süslemeleriyle dikkat çeken örneklerdir.

Diger Yapılar. Sultan Abdülaziz devrinde Eski Saray'ın yerine inşa ettirilen Harbiye Nezâreti binası (1863) içavlulu, iki katlı büyük bir yapıdır. Aynı döneme ait Harbiye Nezâreti binası da yine içavlulu bir düzende inşa edilmiştir. İtalyan mimar Rai-

Birgi Çakır Ağa Konağı'nın içinden bir görünüş

mondo d'Aronco'nun Ziraat Nezâreti binasıyla (1889) Fransız mimar Alexandre Vallaury'nin Haydarpaşa Tibbiye Mektebi (1894-1903) ve Düyüñ-i Umûmiyye binalarında klasik mimari etkileri ön plandañır. Vallaury'nin diğer bir eseri Müze-i Hümmâyun'da (Arkeoloji Müzesi, 1892-1897) ilkçağ mimari özellikleri, Osmanlı Bankası binasında ise (1892) Batı etkileri belirgindir. İtalyan mimar Mongeri'nin Karaköy Palas (1920), Maçka Palas (1922) binalarında da Batı etkileri hâkimdir. Mimar Vedat ve Mimar Muzaffer'in Posta ve Telgraf Nezâreti ile (1905-1909) Mimar Vedat'ın Defter-i Hâkâni (1910) binalarında ise birinci ulusal mimarlık özelliklerinin başarılı uygulamaları görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Celal Esad Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul, ts. (Maarif Basımevi), I-II; İzzet Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri*, İstanbul 1938; Osman Nuri Ergin, *Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi*, İstanbul 1939; Sedat ÇetintAŞ, *Türk Mimari Anıtları*:

Osmancı Devri, İstanbul 1946-52, I-II; Saadi Nazım Nirven, *İstanbul Sultanı*, İstanbul 1946; Doðan Kuban, *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul 1954; a.mlf., *Osmancı Dini Mimarisinde İç Mekan Teşekkülü*, İstanbul 1958; Aptullah Kuran, *İlk Devir Osmancı Mimarisi Cami*, Ankara 1964; a.mlf., *Mimar Sinan*, İstanbul 1986; Ayverdi, *Osmancı Mî'mârisi I*; a.mlf., a.e. II; a.mlf., a.e. III-IV; a.mlf., *Avrupa'da Osmancı Mî'mâri Eserleri I*; a.mlf., a.e. II-III; a.mlf., a.e. IV; G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, London 1971; Sedad Hakkı Eldem, *Koşk-ler ve Kasırlar*, İstanbul 1974, I-II; a.mlf., *Türk Mimari Eserleri*, İstanbul 1979; Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, Ankara 1975; Zeynep Nayır, *Osmancı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*, İstanbul 1975; Metin Sözen, *Türk Mimarının Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1975; A. Sühey Ünver, "Osmancı Türkleri İlim Tarihinde Muvakkithaneler", *Atatürk Konferansları V: 1971-1972*, Ankara 1975, s. 217-257; Ceyhan Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mîmârisi*, Ankara 1976; *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Ankara 1977-86 I-V; Yüksel, *Osmancı Mî'mârisi V*; a.mlf., a.e. VI; Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyle Osmancı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul 1985; Oktay Aslanapa, *Osmancı Devri Mimarisi*, İstanbul 1986; a.mlf., *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1988; Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*; Gönül Cantay (Güreşsever), *Anadolu Selçuklu ve Osmancı Darüşşifaları*, Ankara 1992, s. 73-108; Hakkı Önkâl, *Osmancı Hanedan Türbeleri*, Ankara 1992; Affer Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İstanbul 1993; Mehmet Nermi Haskan, *İstanbul Hamamları*, İstanbul 1995; W. Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, İstanbul 1998, s. 324-519; Kâzım Çeçen, *İstanbul'un Osmancı Dönemi Su Yolları* (haz. Celal Kolay), İstanbul 1999; Yekta Demiralp, *Erken Dönem Osmancı Medreseleri (1300-1500)*, Ankara 1999; Mübahat S. Küfükoğlu, *XX. Asra Erişen Osmancı Medreseleri*, Ankara 2000; M. Bahâ Tanman, "Osmancı Mimarisi'nde Tarikat Yapıları / Tekkeler", *Osmancı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler* (haz. Ahmet Yaþar Ocak), Ankara 2005, s. 305-363; Semavi Eyice, "İlk Osmancı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", *İFM*, XXI (1963), s. 1-80; a.mlf., "İstanbul", *IA*, V/2, s. 1214 (44-144).

AHMET VEGA COBANOĞLU